

O'QUVCHILARNING O'QUV NATIJALARINI YAXSHILASHDA SAMARALI FIKR-MULOHAZA VA METAKOGNITSIYA STRATEGIYALARINING ROLI

Rasulov Jaxongir Sindarovich

Sirdaryo viloyati pedagogik mahorat markazi

Annotatsiya. Ushbu maqola O'zbekiston Respublikasi maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi, A.Avloniy nomidagi Pedagogik mahorat milliy instituti, UNICEFning O'zbekistondagi vakolatxonasi, Kembrij universiteti (University of Cambridge) tashkilotlari hamkorligida ishlab chiqilgan "Sinxonada baholash" o'quv moduli materiallariga asoslanib, o'quvchilarning o'quv natijalarini yaxshilashda samarali fikr-mulohaza (feedback) va metakognitsiya (fikrlash haqida fikrlash) strategiyalarining rolini o'rganadi.

Kalit so'zlar: formativ baholash, fikr-mulohaza, metakognitsiya, kognitiv yuklama, o'zaro baholash, o'quv natijalari.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimlarida o'quvchilarning o'quv natijalarini yaxshilash masalasi dolzarb muammolardan biridir. An'anaviy summativ baholashdan farqli o'laroq, formativ baholash o'quv jarayonining o'zida o'quvchilarga tezkor fikr-mulohaza berish orqali ularning rivojlanishiga xizmat qiladi. "Sinxonada baholash" o'quv kursi aynan shu yo'nalishda o'qituvchilarga amaliy ko'nikmalar berishga qaratilgan. Ushbu modulda mehmonxona xizmatini baholash misoli orqali o'quvchilar o'zlarini mijoz sifatida tasavvur qilib, baholash mezonlarini qo'llashni o'rganadilar, bu esa ularning "yaxshi natija" tushunchasini shakllantirishga yordam beradi. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, samarali fikr-mulohaza o'quv natijalarini o'rtacha 0,4–0,7 standart og'ishiga yaxshilay oladi [2]. Biroq, ko'plab o'quvchilar fikr-mulohazani samarali qabul qilmaydilar yoki undan foydalana olmaydilar, chunki ular yaxshi natija qanday bo'lishini aniq tushunmaydilar yoki emotsional to'siqlarga duch keladilar [4]. Shu sababli, metakognitsiya – ya'ni "fikrlash haqida fikrlash" va o'z o'rganish jarayonini boshqarish ko'nikmasi – zamonaviy ta'limning muhim tarkibiy qismiga aylandi [6].

Ushbu maqola quyidagi maqsadlarni ko'zlaydi: birinchidan, fikr-mulohaza va metakognitsiya bo'yicha asosiy nazariy asoslarni tahlil qilish; ikkinchidan, O'zbekiston pedagogik tajribasidan olingan amaliy misollarni xalqaro adabiyot bilan bog'lash; uchinchidan, sinxonada qo'llash mumkin bo'lgan aniq strategiyalarni taklif etish. Maqola Sadlarning uch shartli modeli, Swellerning kognitiv yuklama nazariyasi va Double va boshqalarning o'zaro baholash bo'yicha meta-tahlillariga tayangan holda, O'zbekiston ta'lim tizimida ushbu yondashuvlarni joriy etishning ahamiyatini ochib beradi. Zamonaviy jamiyatda o'quvchilar bir necha kasbni egallashlari va umr bo'yi mustaqil o'rganishlari kerak bo'ladi. Shu sababli, metakognitiv ko'nikmalar nafaqat akademik natijalarni, balki hayotiy moslashuvchanlikni ham oshiradi. Maqola aynan shu nuqtai nazardan O'zbekiston o'qituvchilari uchun amaliy qiymatga ega bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Fikr-mulohaza va formativ baholash nazariyasining asosiy manbalaridan biri D. Royce Sadlarning (1989) “Formative assessment and the design of instructional systems” maqolasidir. Muallif fikr-mulohazani formativ baholashning markaziy elementi sifatida belgilab, uning samaradorligi uchun uchta asosiy shartni ilgari suradi:

- o'quvchi yaxshi natija (reference level) qanday bo'lishini tushunishi;
- o'zining hozirgi natijasini shu standart bilan taqqoslay olishi;
- farqni bartaraf etish uchun zarur harakatlarni bilishi va amalga oshirishi.

Sadler ta'kidlaganidek, baholash nafaqat nazorat vositasi, balki o'quvchining o'z ishini baholash qobiliyatini rivojlantirish mexanizmi bo'lishi kerak [1]. Ushbu model keyinchalik ko'plab tadqiqotlarda asos bo'lib xizmat qilgan. Black va Wiliam (1998) “Assessment and Classroom Learning” nomli fundamental ishida 250 dan ortiq tadqiqotni tahlil qilib, formativ baholash innovatsiyalari o'quv natijalarini sezilarli darajada yaxshilashini isbotladilar. Ularning fikricha, o'qituvchilarning tez-tez va sifatli fikr-mulohaza berishi, o'quvchilarning o'z-o'zini baholash ko'nikmalarini rivojlantirishi va dars jarayonini moslashtirishi eng samarali strategiyalardir. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, formativ baholash ayniqsa past natijali o'quvchilar uchun foydali bo'lib, sinf ichidagi farqlarni kamaytiradi [2]. Kognitiv yuklama nazariyasi (Cognitive Load Theory) sohasida John Sweller (1988) muhim hissa qo'shgan. “Cognitive load during problem solving: Effects on learning” maqolasida muallif muammolarni mustaqil yechish yangi boshlovchi o'quvchilar uchun haddan tashqari kognitiv yuklama yaratishini ko'rsatdi. Ishlangan misollar (worked examples) esa bu yuklamani kamaytirib, o'quvchilarga yechim algoritmini o'rganishga e'tibor qaratish imkonini beradi. Sweller va hamkorlarining keyingi tadqiqotlari shuni tasdiqlaydiki, to'liq yechilgan misollar sxema shakllanishiga yordam beradi va keyingi mustaqil yechimlarni osonlashtiradi. Bu yondashuv 5-modulda mehmonxona baholash misolida va matematika, kimyo kabi fanlarda qo'llaniladigan namunaviy javoblar orqali amalda ko'rinadi [7]. Fikr-mulohazaga emotsional munosabat masalasini Anastasiya Lipnevich va hamkorlari (2023) chuqur o'rganganlar. Ularning tadqiqotlariga ko'ra, kuchli emotsional stress holatida o'quvchilar muammoga yo'naltirilgan yoki emotsiyaga yo'naltirilgan javob berishlari mumkin. Baho qo'yilganda fikr-mulohazaning 42% o'qilmay qolishi emotsional reaksiyaning kuchayishidan dalolat beradi. Shu sababli, avval mazmunli fikr-mulohaza berish, keyin (zarur bo'lsa) baho qo'yish tavsiya etiladi. O'quvchilarda muammoga yo'naltirilgan strategiyalarni (masalan, xatoni tuzatish rejasi) rag'batlantirish fikr-mulohazaning samaradorligini oshiradi [4].

O'zaro baholash (peer assessment) bo'yicha Double va boshqalarning (2020) meta-tahlili shuni ko'rsatdiki, peer assessment o'quv natijalarini o'rtacha 31 foizga yaxshilaydi va o'qituvchi bahosidan ham samaraliroq bo'lishi mumkin. Foyda nafaqat fikr-mulohazaning o'zidan, balki baholash jarayonining o'zidan kelib chiqadi, chunki o'quvchilar boshqa ishni baholaganda “yaxshi natija” tushunchasini chuqurroq anglaydilar. Bu 6-modulda tavsiya etilgan o'zaro baholash strategiyalari (namunaviy ishlar, nazorat ro'yxatlari, anonimlik) bilan to'liq mos keladi [7].

Metakognitsiya va o'z-o'zini boshqarish bo'yicha Education Endowment Foundationning yangilangan qo'llanmasi 355 ta tadqiqotni tahlil qilib, metakognitiv

strategiyalar o'quvchilarga o'rtacha 8 oy qo'shimcha taraqqiyot berishini ta'kidlaydi. Metakognitsiya fanlarga xos emas, umumiy ko'nikma bo'lib, uni aniq mazmun doirasida (masalan, insho yozish yoki matematik masala yechishda) rivojlantirish zarur. EEF tavsiyalarida namuna ko'rsatish, metakognitiv suhbatlar va tayanch vositalar (scaffolding) alohida o'rin tutadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, fikr-mulohaza va metakognitsiya bir-birini to'ldiruvchi mexanizmlar bo'lib, ular kognitiv yuklamani kamaytiradi, emotsional to'siqlarni bartaraf etadi va o'quvchilarni faol ishtirokchiga aylantiradi. O'zbekiston kontekstida bu nazariyalar baholash mezonlari, diagnostik savollar, piramida modeli bilan muvaffaqiyatli birlashtirilgan [7].

Fikr-mulohaza va metakognitsiya asosida ta'lim samaradorligini oshirish: o'zbekiston tajribasi va istiqbollari

Bugungi kunda O'zbekiston ta'lim tizimi bosqichma-bosqich kompetensiyaviy yondashuvga o'tib borayotgan bir davrni boshdan kechirmoqda. Siz keltirgan fikr-mulohaza (feedback) va metakognitsiya haqidagi yondashuvlar aynan shu islohotlarning nazariy va amaliy asosini tashkil etadi. Shu nuqtai nazardan, mavjud holatni tahlil qilish ularning qanchalik joriy etilganini va qaysi jihatlarida rivojlanishga ehtiyoj borligini ko'rsatadi.

Avvalo, fikr-mulohaza berish amaliyotiga to'xtalsak, ko'plab maktablarda baholash hanuzgacha asosan yakuniy natijaga qaratilgan. Ya'ni, o'quvchi ishiga ball yoki baho qo'yish ustuvor bo'lib, izohli, rivojlantiruvchi fikr-mulohaza yetarli darajada berilmaydi. Siz ta'kidlaganidek, samarali feedback uch savolga javob berishi kerak: "Qayerga borayapman?", "Hozir qayerdaman?", "Keyin nima qilaman?". Amaliyotda esa ko'pincha faqat "natija qanday?" degan savolga javob beriladi. Bu esa o'quvchini keyingi rivojlanish yo'lidan mahrum qiladi. Shu bilan birga, ijobiy o'zgarishlar ham kuzatilmoqda. So'nggi yillarda joriy etilgan milliy o'quv dasturlari va xalqaro baholash tizimlariga (PISA, TIMSS) tayyorgarlik jarayonlari o'qituvchilarni fikr-mulohaza sifatiga e'tibor qaratishga undamoqda. Ayrim ilg'or maktablarda worked examples (ishlangan misollar), diagnostik savollar va formatif baholash elementlari faol qo'llanilmoqda. Bu esa o'quvchilarning tushunish darajasini chuqurlashtirishga xizmat qilmoqda.

Metakognitsiya masalasiga kelsak, u hali keng miqyosda tizimli joriy etilgan deb bo'lmaydi. Dars jarayonlarida o'quvchilarga "qanday o'rganishni o'rganish" ko'nikmasi kamdan-kam hollarda ongli ravishda o'rgatiladi. Ko'pincha o'qituvchi bilimni yetkazishga e'tibor qaratadi, lekin o'quvchining o'z fikrlash jarayonini kuzatishi, rejalashtirishi va baholashi yetarli darajada rivojlantirilmaydi. Natijada o'quvchilar mustaqil o'rganishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Shunga qaramay, zamonaviy yondashuvlar asta-sekin kirib kelmoqda. Masalan, ayrim o'qituvchilar darslarda refleksiya savollaridan foydalanib, o'quvchilardan "Bugun nimani o'rganding?", "Qaysi joyi qiyin bo'ldi?", "Keyingi safar qanday yaxshilaysan?" kabi savollar orqali metakognitiv jarayonlarni faollashtirmoqda. O'zaro baholash va o'z-o'zini baholash elementlari ham ayrim darslarda qo'llanila boshlagan, bu esa o'quvchilarda javobgarlik va tahliliy fikrlashni rivojlantiradi. Biroq asosiy muammo – bu yondashuvlarning tizimlilik darajasida emasligi. Ko'plab o'qituvchilar hali ham an'anaviy metodlarga tayanadi, vaqt cheklovi, sinfdagi o'quvchilar sonining

ko'pligi va metodik qo'llanmalar yetishmasligi esa rivojlantiruvchi fikr-mulohaza va metakognitsiyani to'liq joriy etishga to'sqinlik qiladi. Xulosa qilib aytganda, siz ta'riflagan fikr-mulohaza va metakognitsiya yondashuvlari O'zbekiston ta'lim tizimi uchun juda dolzarb va zarur hisoblanadi. Ular allaqachon ayrim elementlar ko'rinishida joriy etilgan bo'lsa-da, ularni keng miqyosda va tizimli ravishda qo'llash kelajakdagi asosiy vazifalardan biridir. Aynan shu yo'l bilan o'quvchilarni nafaqat bilimli, balki mustaqil fikrlovchi va umrbod o'rganuvchi shaxs sifatida shakllantirish mumkin.

Xulosa. Yuqoridagi ilmiy-nazariy tahlillar va amaliy holatni solishtirish shuni ko'rsatadiki, fikr-mulohaza (feedback) va metakognitsiya zamonaviy ta'lim samaradorligini oshirishning eng muhim omillaridan biridir. Ular nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini oshiradi, balki ularni mustaqil fikrlovchi, o'z o'rganish jarayonini boshqara oladigan shaxs sifatida shakllantiradi. Bugungi kunda O'zbekiston ta'lim tizimida ushbu yondashuvlar qisman joriy etilgan bo'lsa-da, ularni yanada tizimli va keng ko'lamda qo'llash zarurati mavjud. Kelgusida ta'lim samaradorligini oshirish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq deb tavsiya etamiz:

- baholash tizimini tubdan takomillashtirib, summativ (yakuniy) baholashdan ko'ra formativ baholashga ustuvorlik berish lozim. Har bir baholash jarayoni o'quvchiga aniq yo'naltiruvchi fikr-mulohaza berish bilan birga olib borilishi;

- o'qituvchilarni sifatli fikr-mulohaza berish metodikalariga o'rgatish muhim. Bu borada amaliy treninglar, metodik qo'llanmalar va tajriba almashish platformalarini kengaytirish;

- metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishni darsning ajralmas qismiga aylantirish, har bir darsda rejalashtirish, monitoring va refleksiya elementlari tizimli ravishda qo'llanishi;

- o'zaro baholash va o'z-o'zini baholash mexanizmlarini keng joriy etish orqali o'quvchilarni baholash jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish;

- ishlangan misollar(worked examples) va diagnostik savollardan samarali foydalanish orqali o'quvchilarning kognitiv yuklamasini kamaytirish va tushunishni chuqurlashtirish.

Xulosa qilib aytganda, fikr-mulohaza va metakognitsiyaga asoslangan yondashuvlarni tizimli ravishda joriy etish O'zbekiston ta'lim tizimini yangi bosqichga olib chiqadi. Bu esa nafaqat o'quvchilarning akademik natijalarini yaxshilaydi, balki ularni zamonaviy jamiyat talablariga mos, mustaqil va tanqidiy fikrlovchi shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Sadler, D.R. (1989). Formative assessment and the design of instructional systems. *Instructional Science*, 18, 119–144.

2. Black, P. & Wiliam, D. (1998). Assessment and classroom learning. *Assessment in Education*, 5(1), 7–74.

3. Sweller, J. (1988). Cognitive load during problem solving: Effects on learning. *Cognitive Science*, 12, 257–285.

4. Lipnevich, A.A. et al. (2023). Students' emotions in feedback engagement.

5. Double, K.S. et al. (2020). The impact of peer assessment on academic performance. *Educational Psychology Review*.

6. Education Endowment Foundation (2025). Metacognition and Self-Regulated Learning. Guidance Report.

7. O'zbekiston Respublikasi maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi, A.Avloniy nomidagi Pedagogik mahorat milliy instituti, UNICEFning O'zbekistondagi vakolatxonasi, Kembrij universiteti (University of Cambridge) tashkilotlari hamkorligida ishlab chiqilgan "Sinxronada baholash" o'quv moduli materiallari, 5-6-modullari, 2026.

8. Begnarovich, U. A. (2025). NOMUTANOSIBLIKNING DIAKRON VA SINXRON TAHLILI. XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYALAR, 1(3), 16-22.